

**HUDUDIY GEOEKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNING KELTIRIB
CHIQRADIGAN OQIBATLARI**

Radjapov M.Ya.,

Ajiniyoz nomidagi NDPI Geografiya o‘qitish metodikasi kafedrasida katta o‘qituvchisi

Matmuratov T.R.,

Ajiniyoz nomidagi NDPI Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta’lim yo‘nalishi talabalari

Jiemuratov A.S.,

Ajiniyoz nomidagi NDPI Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta’lim yo‘nalishi talabalari

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15169381>

Hududiy (regional) geoeologik muammolar sayyoramizning ayrim yirik tabiiy chegaralarga ega bo‘lgan, nisbatan katta bo‘laklariga xos bo‘lsada, ular soni ham tobora ortib bormoqda. Hududiy (regional) geoeologik muammolar joylarning o‘ziga xos tabiiy sharoitlari, mavjud resurslardan noto‘g‘ri foydalanish, sanoat chiqindilarining suv havzalariga va atmosferaga haddan tashqari ko‘p chiqarilishi, yer-suv va yaylovlardan noto‘g‘ri foydalanish oqibatida kelib chiqmoqda. Ushbu muammolar alohida hududlargagina tegishli bo‘lsada, ularning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari g‘oyat ulkan, ularni o‘z vaqtida hal qilmaslik kelajakda keng miqyosdagi kutilmagan og‘ir ekologik kulfatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Hududiy (regional) muammolar tarkib topishi jihatidan oddiy va murakkab toifadagi geoeologik hodisalardan iborat bo‘ladi. Murakkab geoeologik hodisalarning yechimi ham murakkab bo‘lib, ko‘p vaqt talab qiladi. U tobora murakkablashishi va yangi hududlarni egallash yo‘nalishida rivojlanishi mumkin.

Oddiy hududiy (regional) geoeologik muammolar ham makonda va vaqt mobaynida o‘ta murakkablashuvi oqibatida murakkab tusga aylanishi aniq. Hududiy (regional) geoeologik muammolar O‘zbekiston, xususan Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ham xos bo‘lsada, ular to‘g‘risida tegishli boblarda alohida, batafsilroq to‘xtalishi lozim. Quyida dunyoda keng tarqalgan turli dengiz va ko‘l havzalarida vujudga kelgan geoeologik muammolarning ayrimlariga to‘xtalarniz. Dunyoning turli qismlarida joylashganligiga qaramay dengiz, ko‘l va daryolaniing ifloslanishi deyarli bir-biriga juda o‘xshashdir. Ularning ifloslanishida dunyo okeani kabi asosan neft, pestitsidlar, metall va turli kimyoviy moddalar salmoqli o‘rinlarni egallaydi. Ayniqsa, tabiiy sharoiti qulay, suv transporti jadal, sohilida ko‘plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar joylashgan dengiz, ko‘l va daryolarning ekologik holati ancha tashvishlidir Dunyo dengiz transporti chorrahasi hisoblangan, atrofida 20 dan ortiq rivojlangan mamlakatlarning bevosita ta’siriga uzoq davrlardan buyon bardosh berib kelayotgan O‘rta dengizga kema- larning o‘zidan yiliga 300 ming t

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

dan ortiq neft to‘kiladi. Birgina Rona daryosining o‘zi dengizga yiliga 50 t pestitsid va 1250 t detergentlar keltiradi. Dengizga bunday daryolardan 20 dan ortig‘i quyiladi. Fransuz olimlari tadqiqot o‘tkazgan dengizdagi bahqlarning 31 turidan 17 tasida simob miqdori me‘yordan ancha ortiqligi aniqlandi. Dengiz atrofida yashovchi aholining o‘ntadan bittasi gepatit virusini saqlaydi. 1973-yilda Neapolda xolleraning avj olishi oqibatida o‘nlab kishilar hayotdan ko‘z yumdi. Dengizdagi ekologik holat shunchalik og‘ir ahvoldaligidan hozir undagi qumli sohillarda cho‘milish butunlay taqiqlangan.

Shimoliy dengizga qo‘yiladigan Reyn, Vezer, El‘ba, Temza daryolari 150 yildan ortiq davrdan buyon dengizga iflos chiqindilar keltiradi. Dengizda suv ko‘tarilishi va qaytishi kuchli bo‘lsada, biroq hozir dengiz suvining almashinuvi-aralashuviga uning ham qurbi yetmay qoldi. Dengiz ostidan neft va tabiiy gaz qazib olish, kimyoviy zaharli moddalar tashuvchi kemalar qatnovining jadalligi hamda kimyoviy ifloslanish bo‘yicha dunyoda hech bir dengiz Shimoliy dengizni ortda qoldira olmaydi. Yiliga dengizga 50 mln. t kimyoviy chiqindilar tashlanadi. Bo‘yoq, tish va kir yuvish mahsulotlari kukunlari tayyorlashda qo‘llaniladigan belil (titan oksidi) ishlab chiqarishdan chiqadigan 750 ming t tashlandiqlar ham dengaz suviga qo‘shiladi. Shimoliy dengiz dunyoda baliqlarga eng boy dengizlardan biri edi. Endilikda dengizda tutilgan baliqlarning katta qismi (40 % ga yaqini) iste‘molga yaroqsiz holga kelgan. 1956-yilda dengiz tyulenlari soni 3 mingdan ortiq bo‘lgan, hozirda bu jonivorlarning atigi 400 tasi qolgan.

Boltiq dengizi ham ifloslangan dengizlar qatoriga kiradi. Bu dengiz atrofidagi 10 dan ortiq rivojlangan mamlakatlarning bevosita ta‘sirini o‘zida yaqqol namoyon etmoqda. Dengiz suvining okean cuvi bilan almashinuvi juda sust ekanligi ma‘lum. Suvning yuqori qatlarnida kislorod rejimi ancha qulay boisa-da, keyingi yillarda uning chuqurroq qismlarida kislorod tanqisligi sezilmoqda. Muqaddam dengizda vodorod sulfid boimagan, hozir esa ayrim botiqlarda ushbu gaz borligi aniqlandi. Dengizning hamma qismlarida: fenol, detergentlar, xloridli uglevodorodlar - DDT, PXB, lindana, simob, qo‘rg‘oshin, benzpiren va boshqa zaharli kimyoviy moddalar uchraydi. Ular ayniqsa, sohil bo‘yi mintaqalarida keng tarqalgan. Dengizda neft uglevodorodlari ulushi ancha salmoqli. Dengiz suvi ifloslanishining bashoratlariga qaraganda, keyingi chorak asrda unga qo‘shiladigan simob 3-4 marta kamaysada, qo‘rg‘oshin miqdori 2 marta ortishi mumkin (avtomobillardan chiqadigan gazlar tufayli).

Shimoliy Amerikadagi Buyuk ko‘llar suvidan 250 dan ortiq shaharlar kuniga o‘z ehtiyojlari uchun 15 mlrd. litr suv olib, uning katta qismini chiqindi suv sifatida yana koilarga qaytarib tashlaydilar. Bu koilar tarkibidagi Eri, Ontario va Michigan koilarining janubiy qismlari juda ifloslangan. Maydoni 26 ming km² boigan Yer

sharidagi chuchuk suvli yirik koilardan biri Eriga Detroyt daryosi sutka davomida 7,5 mlnm 3 chiqindi - oqava suv keltiradi. K oiga yil mobaynida 46 mln. t qattia moddalar, 4 mln. t xloridlar, 27 ming t fosfatlar, 160 ming t azot mahsulotlari tashlanmoqda Hozirda ko‘lida kislorod tanqisligi sezilmoqda. Ontario koiiga Niagara va boshqa daryolar yiliga 4710 t qattiq moddalar, 6 mln. t xloridlar, 12 ming t fosfatlar va 146 ming t azotli mahsulotlar keltiradi. Bu ko‘l shunchalik ifloslanganki, olimlarning ta‘kidlashlaricha, uning ahvolini qoniqarli holga keltirish uchun juda ko‘p yillar kerak bo‘lar ekan.

Tabiatning noyob mo‘jizasi hisoblangan Baykal ko‘l dunyodagi chuchuk suv zaxirasining 20 % ini o‘zida saqlagan bo‘lib, suv hajrni va chuqurligi bo‘yicha Yer yuzasida eng oldingi o‘rinni egallaydi. Uning suv miqdori Boltiq dengizi suvidan ko‘p. U o‘zining boy tabiat olarni jihatidan ham (unda 2400 turdan ortiq organik dunyo vakillari, jumladan 52 tur baliqlar yashaydi) dunyoda tengi yo‘qdir. Ko‘l organik dunyosining 70 % dan ortig‘i endimik, ya‘ni boshqa hech qayerda uchramaydi. Hayvonot dunyosining 35 % i juda qadimiyligi bilan farqlanadi. Ko‘l suvi kislorodga haddan tashqari boy, atrof manzarasi esa bebahodir. Biroq, keyingi davrlarda inson xo‘jalik faoliyati ta‘siri ko‘lga tahlika solmoqda. Uning atrofida yangi yerlarning o‘zlashtirilishi, ko‘l sliimolidan Baykal-Amur, janubidan Transibir magistral temir yo‘llari o‘tishi, ko‘lida yuk tashishning ortishi, Baykal shahridagi Baykal selluloza-qog‘oz korxonasining chiqindilari bu ajoyib k o i suvini ifloslanishiga sabab bo‘lmoqda Baykalga ko‘plab daryo- larning quyilishi unga keladigan iflos suvlar miqdorini orttirmoqda. Ko‘lga yaqin bo‘lgan Irkutsk-Angarsk-Cheremxovo metallurgiya va kimyo sanoati, Kansk-Achinsk dagi yoqilg‘i-energetika majmualaridan atmosferaga chiqarilayotgan zararli gazlar ta‘siridan o‘lkadagi ekologik sharoit borgan sari yomonlashmoqda. Xuddi shunday va shunga o‘xshash og‘ir ahvol Qora, Kaspiy, Orol dengizlari; Balxash, Issiqko‘l kabilar uchun ham taalluqlidir. Yana ko‘plab yirik daryo havzalaridagi murakkab vaziyatlarni ham hududiy geoekologik muammolar toifasiga kiritish mumkin Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun tezkor choralar ko‘rilishini davr ko‘rsatmoqda. Chunki, yuqoridagi dengiz, ko‘l, daryo sohillarida aholi ancha zich joylashganligi, dunyoda cho‘milish, sog‘lomlashtirish maskanlariga boyligi bilan ajralib turishi ko‘pchilikka ayon. Shuning uchun ular o‘zining tabiiy holicha musaffo holda saqlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan oydalanish to‘g‘risida Milliy ma’ruza. –T.: Chinor ENK, 2002, 2006, 2008, 2012.
2. O‘zbekiston ekologik harakati dasturi. –T., 2009.
3. Xodjimatomov A.N., Alimqulov N.R., Xolmurodov Sh.A., Djurayev M.E. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. –T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» - 2020.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

4. Раджапов М.Я., Ешпанова Г., Матмуратов Е.Р. Локальные геоэкологические проблемы и их последствия. – Международный научно-практический журнал «Экономика и социум». 03(118) 2024.
5. Eshimbetov U. et al. Territorial composition of agriculture in the Aral Sea Region of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 510. – С. 01040.
6. Ешимбетов У., Наурузбаева Г., Дальжанов К. Методические вопросы анализа и прогнозирования индустриального развития региона с учетом рационального использования минеральных ресурсов //Экономика и социум. – 2020. – №. 12 (79). – С. 532-540.
7. Ешимбетов У. Х. Формирование точек производственного роста на базе минерально-сырьевых ресурсов как совершенствование территориальной организации промышленности региона (на примере Республики Каракалпакстан) //Экономика и предпринимательство. – 2017. – №. 11. – С. 232-237.
8. Раджапов М. Я., Умаров Е. К., Искендеров А. Б. Қорақалпоғистон ҳудудининг географик ўрганилиш тарихи //Ўзбекистон география жамияти ахбороти. – Т. 22. – С. 74-76.
9. Radjarov M. et al. Qoraqalpogiston hududining tabiati va tabiiy boyliklarining geografik organilish tarixi //in Library. – 2021. – Т. 21. – №. 4. – С. 56-57.
10. Искендеров А. Б., Абдираманов Б. С. У. ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДАГИ ТАБИИЙ ГАЗ КОНЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 335-339.
11. Вахобов Х. В. Вахобов Улугбек Хурбоевич, Искендеров Алишер Базарбаевич. Типизация горнодобывающих и горно-перерабатывающих сооружений по степени их влияния на окружающую среду //Табиий географиянинг регионал муаммолари Илмий конференция материаллари тўплами. – 2002. – С. 103-105.
12. Умаров, Е. К., Искендеров, А. Б., Раджапов, М. Я., & Айтуганова, А. К. Қорақалпоғистон Республикаси халқ хўжалигини ҳудудий такомиллаштириш муаммолари. *Ўзбекистон География жамияти ахбороти*, 22, 57-59.